

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-АНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF METALLURGY INDUSTRY IN UKRAINE: THEORETICAL-ANALYTICAL ASPECT

Основою інноваційного розвитку є інновації, впровадження яких дозволяє підвищувати економічну ефективність та конкурентоздатність. Сьогодні можна виділити три основні підходи до розуміння сутності поняття «інноваційна діяльність»: як процесу, як системи, як діяльності. Особливу увагу приділено аналітичному аналізу основних показників інноваційної діяльності металургійних підприємств, завдяки якому визначено, що протягом останніх п'яти років відбувається спад інноваційної активності, що можна розглядати як реакцію на загострення воєнного конфлікту на сході країни та погіршення політико-економічної ситуації в цілому. З'ясовано рівень фінансування інноваційної діяльності металургійних підприємств та його основні джерела. Також досліджено результати інноваційної діяльності металургійних підприємств, що зокрема стало підґрунтям для окреслення перспективних напрямів щодо удосконалення управління інноваційним розвитком металургійного комплексу України.

Ключові слова: інновації, інноваційна діяльність, металургійне виробництво, модернізація, національна економіка, управління інноваційним розвитком, фінансування інноваційної діяльності.

Основой инновационного развития являются инновации, внедрение которых позволяет повышать экономическую эффективность и конкурентоспособность. Сегодня можно выделить три основных подхода к пониманию сущности понятия «инновационная деятельность»: как процесса, как системы, как деятельности. Особое внимание уделено аналитическому анализу основных показателей инновационной деятельности металлургических предприятий, благодаря которому определено, что в течение последних пяти лет происходит спад инновационной активности, который можно рассматривать как реакцию на обострение военного конфликта на востоке

страны и ухудшение политико-экономической ситуации в целом. Выявлен уровень финансирования инновационной деятельности металлургических предприятий и его основные источники. Также исследованы результаты инновационной деятельности металлургических предприятий, что в частности стало основой для определения перспективных направлений по усовершенствованию управления инновационным развитием металлургического комплекса Украины.

Ключевые слова: инновации, инновационная деятельность, металлургическое производство, модернизация, национальная экономика, управление инновационным развитием, финансирование инновационной деятельности.

Innovation is the basis of innovative development, the implementation of which allows to increase economic efficiency and competitiveness. Today, there are three main approaches to understanding the essence of the concept of "innovative activity": as a process, as a system, as an activity. Special attention was paid to the analytical analysis of the main indicators of innovative activity of metallurgical enterprises, which determined for the last five years there has been a decline in innovative activity, which can be seen as a reaction to the exacerbation of the military conflict in the east of the country and impairment political and economic situation as a whole. The level of financing of innovative activity of metallurgical enterprises is determined and its main sources. The results of the innovative activity of metallurgical enterprises are also investigated, which in particular became the basis for outlining the perspective directions for improving the management of innovative development of the metallurgical complex of Ukraine.

Key words: innovation, innovation activity, innovation development management, innovation financing, metallurgical production, modernization, national economy.

УДК 330.338.341

Кушакова Н.О.

здобувач відділу макроекономіки та державного управління
Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій

Постановка проблеми. В сучасних умовах вплив інновацій на промисловість є суттєвим, комплексним та радикальним. Саме тому проблема інноваційного розвитку промисловості потребує пріоритетного вирішення, з огляду на те, що вона визначається непрогнозованістю та непередбачуваністю ситуації, а також значним ступенем невизначеності та ризиком. Крім того, сьогодні розвиток економіки є можливий лише на інноваційній основі. Такі засади актуалізують питання щодо визначення сучасного стану інноваційного розвитку вітчизняної промисловості в цілому та металургійного комплексу зокрема. Адже останній є одним з основних донорів валютних надходжень в країну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам, що пов'язані з функціонуван-

ням підприємств металургійного комплексу України, присвячені праці таких науковців як А. Амоши, О. Анісімової, О. Борисенка, А. Лазуткіна, О. Мінаєва, В. Нікіфорової, Є. Чайковського, О. Шапурова та ін. Питання щодо інноваційного розвитку, інноваційної діяльності знайшли відображення у наукових пошуках В. Геєця, В. Данілішина, С. Ілляшенко, В. Коюди, Р. Фатхутдінова та інших. Однак пріоритетним напрямом для дослідження є розкриття теоретико-аналітичних положень сучасного стану інноваційної діяльності підприємств, що презентують металургійну промисловість та окреслення пріоритетних напрямів щодо удосконалення процесу управління інноваційним розвитком металургії.

Постановка завдання. Метою статті є теоретико-методологічне дослідження основ іннова-

ційного розвитку промисловості та проведення аналітичного аналізу сучасного стану інноваційної діяльності металургійного комплексу України як основи економічного зростання.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Сучасний господарський розвиток характеризується не тільки стрімким зростанням потреб, але й підвищенням вимог до якості та асортименту товарів і послуг, тим самим можна говорити про певну модернізацію життя людини, яка є неможливою без інноваційного зростання. Сьогодні спільнота є більш відкритою до інновацій, оскільки вони дають можливість досягати підвищеної конкурентоздатності. Тому останнім часом зростає роль знань та людини як їх носія, а також стають першочерговими питання, що пов'язані з науково-технічним прогресом та науково-технологічним розвитком. Тому загострюються питання, які пов'язані з підвищенням добробуту, інтелектуалізацією діяльності, активним впровадженням та використанням високих інформаційних технологій, забезпеченням екологічності, що обумовлюють необхідність стимулювання інновацій.

Основою інноваційного розвитку є інновації, впровадження яких дозволяє підвищувати економічну ефективність та конкурентоздатність. Інноваційний розвиток визначають як «шлях, який ґрунтується на поглибленні поєднання цілей підприємства, його підсистем, цілей кожної особистості, яка працює в колективі, вдосконаленні її діяльності, вдосконаленні бізнес-процесів для досягнення загальних стратегічних цілей» [9]. У свою чергу, управління інноваційним розвитком передбачає розроблення і впровадження стратегії, що базується на узгодженні з напрямками та темпами розвитку соціально-економічного оточення ринкового суб'єкта і значною мірою визначається законодавчо і напрямками та темпами розвитку економіки України. Управління інноваційним розвитком – це «систематичний та постійний процес, що передбачає вибір та прийняття управлінських рішень, спрямованих на забезпечення балансу між інноваційним потенціалом та інноваційним процесом, діалектичний взаємозв'язок яких забезпечує досягнення конкурентних переваг» [6].

Забезпечення управління інноваційного розвитку передбачає виконання наступних дій:

- 1) складання планів та розробку програм щодо інноваційної діяльності;
- 2) сприяння розробці та впровадженню інновацій;
- 3) адаптація господарського розвитку до інноваційних програм та проектів;
- 4) встановлення відповідності інноваційної діяльності окремими підрозділами;
- 5) пошук інвестиційних ресурсів, що є необхідними для забезпечення інноваційних проектів та програм;
- 6) підбір кваліфікованих кадрів для забезпечення потреб інноваційної діяльності;

7) створення тимчасових цільових груп, метою яких є вирішення можливих інноваційних проблем.

Управління інноваційним розвитком промисловості є більш ефективним за допомогою системного аналізу, оскільки він дозволяє не тільки вибрати найбільш раціональний напрям розвитку, але й за допомогою специфічної методології досягти повноти та цілісності, сформувані обґрунтовані напрями та задачі розвитку, використовувати сучасні методи управління при виборі проектних рішень. Такі методологічні засади дозволяють уявити управління інноваційним розвитком промисловості як цілеспрямований багатовимірний та багатоаспектний процес, що приводить до якісних змін.

Одним з напрямів управління інноваційним розвитком є активізація інноваційної діяльності підприємств металургійного комплексу України, що має тісний зв'язок з розвитком економіки країни. Інноваційна діяльність покликана охоплювати цілий спектр напрямів діяльності підприємств та різноманітні сфери діяльності людини й синтезує інноваційні процеси, що можуть мати місце як у виробничій, так і невиробничій сферах. У визначенні сутності поняття «інноваційна діяльність» до сьогодні не сформовано загальноновизнаного підходу. Можна виділити три основні напрями трактування даного поняття:

1) як процес, що спрямований на розробку інновацій, реалізацію результатів наукових досліджень в практичній діяльності [3; 10];

2) як система, що поєднує різноманітні дії (науково-дослідні, технологічні, організаційні, маркетингові, фінансові, комерційні тощо), метою яких є комерційне використання інновацій задля отримання прибутку та зростання конкурентоспроможності [1; 4];

3) як діяльність, яка передбачає практичне використання результатів наукового та техніко-технологічного пошуку задля задоволення зростаючих потреб суспільства [5; 13].

Отже, інноваційна діяльність є багатоаспектним поняттям, що обумовлено широким спектром сфер його застосування, складністю та системністю. Інноваційна діяльність передбачає синтез напрямів діяльності, що спрямовані на практичне використання результатів науково-дослідної та техніко-технологічної роботи з метою створення інновації, що необхідна для удосконалення практичної діяльності та підвищення конкурентоспроможності.

Слід розрізняти інноваційну та науково-технічну діяльність. Так, остання передбачає створення науково-технічного продукту, тобто напряму пов'язана з розвитком науки та виробництва зокрема. Інноваційна діяльність обумовлена постійними змінами в економічній діяльності, оскільки постійно змінюються не тільки потреби самої людини та суспільства, але й змінюються умови та удосконалюються (модернізуються) фактори виробництва. Проте, інноваційна діяльність є

неможливою без належного рівня науково-технічної діяльності, оскільки остання покликана створювати підґрунтя для інновацій та оновлення.

До основних напрямів інноваційної діяльності галузей промисловості в цілому та металургії зокрема можна віднести цілий спектр видів діяльності, серед яких слід виділити наступні:

- виконання науково-дослідних, технологічних чи дослідно-конструкторських робіт, які передбачають створення інноваційного продукту;

- забезпечення комплексного науково-технологічного планування, цільового програмування, здійснення організації та нормативно-правове забезпечення робіт, що спрямовані на створення інноваційного продукту;

- технологічне переоснащення та проведення модернізації виробництва для запровадження випуску інноваційного продукту;

- управління процесами комерціалізації технологій;

- створення та розвиток інноваційної інфраструктури;

- проведення експертизи, консультування, надання інформаційних, юридичних та інших послуг зі створення та реалізації інноваційного або удосконаленого продукту;

- забезпечення прав інтелектуальної власності;

- втілення в життя заходів, що передбачають представлення інноваційного продукту промисловості як на внутрішньому, та і на зовнішньому ринках, включаючи правовий захист результатів інтелектуальної діяльності;

- проведення експериментальних випробувань щодо споживчих властивостей інноваційного продукту та маркетингових досліджень рівня задоволення споживачів.

Аналіз інноваційної діяльності підприємств металургійного комплексу України дає підстави зробити невтішні висновки, адже майже за всіма статтями інноваційна активність у 2017 році знизилася у порівнянні з 2013 роком (табл. 1). Так, у 2017 році лише 19% металургійних підприємств займалися інноваційною діяльністю та, що є вкрай негативною тенденцією, з них лише один відсоток спрямовували фінансові ресурси на проведення внутрішніх (зовнішніх) науково-дослідних робіт. Тобто майже усі металургійні підприємства вважають доцільним не сприяти інноваційному пошуку, а купувати вже готовий продукт у вигляді нових знань, обладнання чи програмного забезпечення. Відчутною є тенденція скорочення частки металургійних підприємств, що впроваджують та реалізують інновації. Так, за останні роки таке зменшення становить 40% та 39% відповідно. Попри це збільшується частка підприємств, які впровадили нові технологічні процеси й таке зростання сягає 75%. По суті це єдині позитивні зрушення в інноваційній діяльності металургійних підприємств протягом останніх років.

Інноваційний розвиток металургії залежить від фінансового та промислового капіталів, поєднання яких здатне забезпечувати безперервне оновлення науково-технічного потенціалу та техніко-технологічної бази. Саме тому управління інноваційним розвитком промисловості має передбачати формування дієвого фінансового механізму підтримки інновацій, що має забезпечувати вирішення таких задач:

- створення передумов для ефективного впровадження техніко-технологічних інновацій на всіх рівнях управління промисловістю, що у подальшому приведе до її технологічної та структурної реорганізації;

- розвиток та збереження стратегічного науково-технічного потенціалу в пріоритетних напрямках розвитку промисловості;

- створення необхідних стимулів для збереження кадрових ресурсів в галузі науки та техніки.

Фінансування інноваційної діяльності виступає важливою умовою для активізації інноваційного розвитку. Проте, останнім часом можна спостерігати скорочення обсягів фінансування інноваційної діяльності підприємств металургійної промисловості (див. табл. 2). Так, у порівнянні з 2013 роком скорочення є майже невідчутним й становить 1,15 рази. Проте, якщо співставляти показники 2016 та 2017 років, то скорочення є надзвичайно суттєвим та становить понад 15 разів. У першу чергу, це пов'язано з придбанням нового обладнання та програмного забезпечення. Частка витрат на дану статтю у 2016 році становила рекордні 14 млрд. грн.

Важливим напрямом у покращенні ситуації щодо фінансування інноваційної діяльності підприємств металургійного комплексу є диверсифікація її джерел. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про інноваційну діяльність», джерелами фінансової підтримки інноваційної діяльності є [12]:

- 1) кошти державного бюджету;

- 2) кошти місцевих бюджетів;

- 3) власні кошти спеціалізованих державних і комунальних інноваційних фінансово-кредитних установ;

- 4) власні чи запозичені кошти суб'єктів інноваційної діяльності;

- 5) кошти (інвестиції) будь-яких фізичних і юридичних осіб;

- 6) інші джерела, не заборонені законодавством.

В цілому основні джерела фінансування інноваційної діяльності поділяють на дві групи: внутрішні та зовнішні. Як правило, до першої групи зараховують власні фінансові ресурси підприємств, що можуть виступати у вигляді «прибутку, амортизаційних відрахувань, використання резервного фонду для покриття тимчасових поточних збитків підприємства на період до виходу підприємства на проектні показники обсягів випуску та продажу, що перевищують обсяги беззбиткового випуску та

Таблиця 1

Загальна характеристика інноваційної діяльності металургійних підприємств

Показники	2013	2014	2015	2016	2017
Загальна кількість металургійних підприємств	796	799	371	336	366
Кількість підприємств, які займались інноваційною діяльністю (за напрямками інноваційної діяльності), од	133	138	65	73	69
<i>із них витрачали кошти</i>					
на внутрішні НДР	21	23	13	21	9
на зовнішні НДР	16	15	11	18	9
на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	81	78	40	53	48
на придбання інших зовнішніх знань	5	7	1	10	4
інше	11	10	16	28	10
Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації, од.	113	110	54	72	60
впроваджували інноваційні процеси	62	41	36	53	44
із них маловідходні, ресурсозберігаючі	56	10	17	28	27
впроваджували інноваційні види продукції	61	55	36	58	32
із них нові для ринку	9	13	7	15	7
Кількість впроваджених нових технологічних процесів	221	320	122	389	389
у тому числі маловідходних, ресурсозберігаючих	74	87	41	122	122
Кількість промислових підприємств, що реалізували промислову продукцію, од.	796	799	371	336	366
Кількість промислових підприємств, що реалізували інноваційну продукцію, од.	89	82	44	65	35
продукцію, що була новою для ринку	16	15	8	16	10
продукцію, що була новою тільки для підприємства	79	74	41	53	29

* без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Джерело: побудовано автором за даними Державної служби статистики [7]

Таблиця 2

Фінансові аспекти інноваційної діяльності підприємств металургійного виробництва

Показники	2013	2014	2015	2016	2017
Загальний обсяг витрат за напрямками інноваційної діяльності, тис. грн.	1091242,5	466573,8	7901345,5	14478748,6	953248,9
<i>у тому числі:</i>					
внутрішні НДР	73698,3	51727,9	15046,4	36616,5	55901,
зовнішні НДР	17698	5021,1	6184,7	135673,3	8202,01
придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	739754,9	279458,9	7868031	13980968,1	877819,9
придбання інших зовнішніх знань	4811,3	118,3	19,0	5487,3	1447,3
інше	255280	130247,6	12064	320003,4	9878,1
Загальний обсяг фінансування інноваційної діяльності, тис. грн.	1091242,5	466573,8	7901345,5	14478748,6	953248,9
<i>у тому числі за рахунок</i>					
власних джерел	962840,5	436510,5	7891688,5	14264074,1	673217,3

* без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Джерело: побудовано автором за даними Державної служби статистики [7]

продажу» [11, с. 224]. У металургійній промисловості частка власних джерел у фінансуванні інноваційної діяльності є занадто високою. Так, у 2013 році вона становила 88%, у 2014 році – 94%, у 2015-2016 роках частка власних джерел фінансування інноваційного розвитку досягла рекордних 99,9% та 98,5% відповідно. У першу чергу, таке збільшення пов'язано з загостренням воєнного конфлікту на сході країни, де розміщено більшість металургійних підприємств, та, відповідно, погіршенням інноваційно-інвестиційного клімату зокрема та політико-економічної ситуації в країні в цілому. Проте, необхідно відмітити позитивну тенденцію, що стала відчутною у 2017 році, коли частка власних ресурсів у фінансуванні інноваційної діяльності становила найменші за останні п'ять років 70%.

Фінансування інноваційної діяльності за рахунок власних джерел має ряд переваг, до яких більшість науковців відносять: можливість акумулювати та стабільно використовувати власні ресурси впродовж певного терміну часу; висока норма прибутку інвестованого капіталу, що не потребує виплати позичкового проценту; самостійне без впливу зовнішніх агентів прийняття управлінських рішень; забезпечення фінансової стійкості за допомогою створення власного капіталу, що формується з прибутку; істотне зниження ризику неплатоспроможності та банкрутства [2, с. 336]. Проте, поряд з позитивним здобутками фінансування інноваційної діяльності металургійних підприємств за рахунок власних джерел має певні недоліки, які визначаються складністю та ризикованістю, а також потребою значних фінансових ресурсів для широкомасштабної модернізації потужного виробничого процесу, науково-дослідної роботи тощо. Тому не завжди навіть великі металургійні гіганти здатні забезпечувати потреби у фінансових ресурсах без зовнішніх надходжень.

До зовнішніх джерел фінансування інноваційного розвитку зараховують державні джерела (бюджетні кошти, позабюджетні фонди, державні замовлення) та недержавні джерела (венчурні фонди, ресурси інвестиційних організацій, кошти страхових та лізингових компаній, кошти іноземних приватних інвесторів, хедж-фонди тощо).

Також доречним є окреслення ряду принципів, дотримання яких дозволить побудувати ефективну систему фінансування інноваційної діяльності. Зокрема, Г.Т. Пальчевич до них зараховує [8, с. 23-24]:

- цільову орієнтацію фінансової системи, що повинна відповідати встановленим цілям;
- логічність, обґрунтованість та юридичну захищеність використаних прийомів і механізмів;
- множинність джерел фінансування;
- широту і комплексність системи, тобто можливість охоплення максимально широкого кола технічних і технологічних нововведень і напрямів їхнього практичного використання;
- адаптивність і гнучкість.

Якщо проаналізувати результати інноваційної діяльності металургійних підприємств, то також можна прослідкувати спадні тенденції (див. табл. 3). Зокрема, на 36,6% зменшилася кількість найменувань упроваджених інноваційних видів продукції, майже на 55% скоротився обсяг реалізованої продукції й на 53,7% – реалізація інноваційної продукції за межі України, що у грошовому еквіваленті становить понад 2 млрд. грн. Такий спад відбувається на тлі зростання кількості упроваджених нових технологічних процесів, що становить 21%.

Для удосконалення управління інноваційним розвитком металургійної промисловості доцільно одночасно втілювати в життя різні дії, що мають за мету сприяти збільшенню ефективності інноваційної діяльності, а саме:

Таблиця 3

Результати інноваційної діяльності металургійних підприємств

Показники	2013	2014	2015	2017
Кількість найменувань упроваджених інноваційних видів продукції, од.	352	354	324	129
з них нові для ринку	49	33	37	37
машини, устаткування, апарати, прилади	78	140	109	58
Кількість упроваджених нових технологічних процесів, од.	321	320	122	389
Обсяг реалізованої інноваційної продукції, тис. грн.	6694393,4	2728256	6174632	3656039,8
продукція, що була новою для ринку	367312,1	156532	150248,9	913183,0
продукція, що була новою тільки для підприємства	6327081,3	2571724	6024383	298278,7
Реалізація інноваційної продукції за межі України, тис. грн.	4787691	1508932	3928747	2572535,8

* без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Джерело: побудовано автором за даними Державної служби статистики [7]

- 1) розробляти плани інноваційного розвитку промисловості;
- 2) аналізувати зовнішні фактори, що впливають на розвиток промисловості.
- 3) диверсифікувати джерела фінансування інноваційної діяльності;
- 4) проводити модернізацію ключових технологічних процесів.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що стан інноваційної діяльності металургійного комплексу України не відповідає потребам сьогодення. Тому необхідно розробити на державному рівні комплекс заходів, спрямований на підвищення інноваційного потенціалу підприємств металургійної промисловості. Такі кроки можуть привести до розвитку металургії на інтенсивній основі, що прискорить модернізацію металургійних підприємств, забезпечить виробництво високотехнологічної продукції, конкурентоспроможної на внутрішньому та зовнішньому ринках.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Близнюк Т.П. Вплив циклічності розвитку економіки на інноваційну діяльність підприємства: [монографія]. Х.: ФОП Александрова К.М., 2008. 352 с.
2. Інвестиційно-інноваційна діяльність: теорія, практика, досвід: [монографія]/заред. М.П.Денисенка, Л.І. Михайлової. Суми: Університетська книга, 2008. 1050 с.
3. Коваленко О.В. Проблемні аспекти становлення інноваційної системи України в контексті теорії технологічного розвитку. Ефективна економіка. 2015. № 3. С. 31.
4. Коюда В.О. Інноваційна діяльність підприємства та оцінка її ефективності: [монографія]. Х.: ФОП Павленко О.Г.; ІНЖЕК, 2010. 224 с.
5. Коюда О.П., Колісниченко В.Ф. Інноваційна діяльність: від оцінки привабливості до інвестиційного забезпечення: [монографія]. Харків: ХНЕУ, 2009. 276 с.
6. Мороз О.С. Розробка механізму управління інноваційним розвитком машинобудівних підприємств. Економіка и управление предприятием. 2016. № 1/3(27). С. 57-62.
7. Наукова та інноваційна діяльність в Україні / Державний комітет статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnauka_u.htm
8. Пальчевич Г.Т. Джерела фінансового забезпечення інноваційної діяльності та механізми їх залучення. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2012. № 18. Ч. I. С. 23–26.
9. Підкамінний І.М., Ціпуринда В.С. Системні фактори впливу на інноваційний розвиток підприємства. Ефективна економіка. 2011. № 3. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=480>
10. Поліщук О.О. Сутність поняття «інноваційна діяльність» як соціально-економічної категорії. Економічний вісник Донбасу. 2010. № 3(21). С. 169–171.
11. Принципи формування і механізми реалізації фінансової політики приватизованих підприємств: [монографія] / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. М.А. Козоріз. Львів: ЛБІ НБУ, 2004. 357 с.
12. Про інноваційну діяльність : Закон України від 16.10.2012 № 5460-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/40>
13. Файчук О.М., Файчук О.В. Інноваційний процес як рушійна сила економічного зростання. Бізнес Інформ. 2013. № 10. С. 66–70.